

Οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις κατά την εποχή του Ελευθέριου Βενιζέλου

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος (1864 -1936) υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους πολιτικούς στην ιστορία του ελληνικού έθνους, που φημιζόταν -ακόμη και μεταξύ όσων αμφισβητούσαν και αμφισβητούν τις πολιτικές επιλογές του- για την οξύνοια, την διορατικότητα και την ικανότητα του στους πολιτικούς ελιγμούς. Αναλαμβάνοντας την πρωθυπουργία της Ελλάδας (6 Οκτωβρίου 1910), ο ίδιος, ως εκφραστής του συνθήματος της Ανόρθωσης και του οράματος της Μεγάλης Ιδέας, προχώρησε σε μία σειρά οικονομικών, στρατιωτικών, νομοθετικών πράξεων που θα οδηγούσαν τόσο την πολιτική όσο και την οικονομία της χώρας σε ταχύτατη ωρίμανση. Μεταξύ των προοδευτικών αυτών έργων, αξιοσημείωτη είναι η ανάμειξη του Ελευθέριου Βενιζέλου στο αγροτικό ζήτημα, καθώς προχώρησε σε μία σειρά προοδευτικών νομοθετημάτων και ενεργειών που έχουν, θα λέγαμε, ως κορύφωσή τους την Αγροτική Μεταρρύθμιση του 1917, συμβάλλοντας σημαντικά στην αντιμετώπιση του αγροτικού ζητήματος, που όπως θα δούμε, ασκούσε επιδράσεις σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής.

Κατά την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από τον Γεώργιο Θεοτόκη (1899- 1909), αν και τα γεωργικά προϊόντα αντιπροσώπευαν το 70% της παραγωγής, ο αγροτικός τομέας αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα και η περαιτέρω ανάπτυξή του περιοριζόταν συνεχώς ,εξαιτίας των παρωχημένων μεθόδων καλλιέργειας, της έλλειψης επενδυτικού κεφαλαίου, της περιορισμένης χρήσης χημικών προϊόντων και λιπασμάτων, των δυσκολιών κατά την μεταφορά κ.ο.κ. Παράλληλα, κυρίως στις νεοαποκτηθείσες, από το 1881, για την Ελλάδα, περιοχές, την Άρτα και την Θεσσαλία, αλλά και αργότερα, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, στην Μακεδονία, η σχετικά εύφορη γη είχε καταταμηθεί σε μεγάλες κτηματικές περιουσίες, τα «τσιφλίκια» , τα οποία αποτελούσαν το 33-35% των καλλιεργούμενων εδαφών της Ελλάδας και καλλιεργούνταν κυρίως από τους κολίγους (95%) και σπάνια από τους ιδιοκτήτες τους (5%). Οι αγρότες παρέδιδαν το 1/3 ή τα 2/3 της παραγωγής στον ιδιοκτήτη και έτσι ζούσαν εξαθλιωμένοι, χρεωμένοι, χωρίς καμία αναγνώριση των δικαιωμάτων τους πάνω στη γη, βασανισμένοι από την τοκογλυφία, τις συνεχείς αρρώστιες, την αδιάκοπη εργασία, την φτώχεια και την πείνα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες εκδηλώθηκαν επαναστατικά συλλαλητήρια σε ορισμένες περιοχές της Θεσσαλίας (Καρδίτσα, Τρίκαλα, Λάρισα), με αποκορύφωμα τους αυτό στο Κιλελέρ (6 Μαρτίου 1910), το οποίο βιάστηκε με αίμα όταν ο στρατός άνοιξε πυρ κατά των διαδηλωτών. Αιτία των τριβών αυτών ήταν η αδυναμία όλων των μέχρι τότε νομοθετικών ρυθμίσεων, ακόμα και αυτών του 1907, να ικανοποιήσουν το βασικό αίτημα των αγροτών: την απαλλοτρίωση των κτημάτων στην πράξη.

2. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ

Ήδη στην Β' Αναθεωρητική Βουλή του 1911, μεταξύ των 337 νέων νόμων της κυβέρνησης των Φιλελεύθερων, προβλέπεται η αναγκαστική αναδιανομή γης στην Θεσσαλία με στόχο την εξασφάλιση, σε νομικό και οικονομικό επίπεδο, βιώσιμης μικροϊδιοκτησίας καθώς και της αγροτικής ασφάλειας. Ωστόσο, παρότι, όπως φαίνεται, γίνεται αντιληπτή η επιτακτική ανάγκη επίλυσης του αγροτικού ζητήματος, που θα οδηγούσε την χώρα προς τον εκσυγχρονισμό, μέσω της επικράτησης της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας και των επιχειρηματιών, δεν υπάρχει, σε μία πρώτη φάση, κάποιο ολοκληρωμένο πρόγραμμα από μέρους της κυβέρνησης, παρά μόνο η σταδιακή απαλλοτρίωση μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών και μάλιστα, με την καταβολή αποζημίωσης στους πρώην ιδιοκτήτες. Έτσι, εκτός της απαγόρευσης των εξώσεων των κολίγων και

εκτός του Πανελληνίου Αγροτικού Συνεδρίου στον Βόλο (9- 14 Σεπτεμβρίου 1912), η κατάσταση παραμένει, σε μία πρώτη φάση, στάσιμη και έως το 1914 εξακολουθούν να υπάρχουν στην Θεσσαλία, την Ήπειρο και την Μακεδονία 2.259 τσιφλίκια.

Μετά το 1914, όμως, η Κυβέρνηση των Φιλελεύθερων λαμβάνει ουσιαστικότερα μέτρα για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος: ψηφίζει νόμους, όπως αυτόν που αφορούσε τους γεωργικούς συνεταιρισμούς (602/1914), επεκτείνει τις χορηγήσεις της Εθνικής Τράπεζας στον αγροτικό πληθυσμό, προχωρά στην ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, ιδρύει το Υπουργείο Γεωργίας, την Αγροτική Τράπεζα, καθώς και αυτόνομους οργανισμούς συγκέντρωσης και διαχείρισης εγχωρίων προϊόντων, προωθεί τα εγγειοβελτιωτικά έργα της ελληνικής υπαίθρου, φροντίζει για την αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων.

Αρχικά, η απαλλοτρίωση των μεγάλων έγγειων ιδιοκτησιών από το Δημόσιο, για την οποία, όπως προαναφέρθηκε, είχε προβλέψει ήδη το Σύνταγμα του 1911, θεσμοθετήθηκε, τελικά, το 1917, στην Θεσσαλονίκη, με υπουργό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο. Εκτός της διανομής γης στους ακτήμονες, στην μεταρρύθμιση του '17 συμπεριλαμβάνονταν η αποκλειστική καλλιέργεια της γης από τον ιδιοκτήτη της και την οικογένειά του αλλά και η απαγόρευση της κατάτμησης του κλήρου στην περίπτωση της οικογενειακής διαδοχής. Η μεταρρύθμιση αυτή αποτέλεσε μία από τις κορυφαίες παρεμβάσεις του κράτους στον αγροτικό τομέα, ωστόσο, παρέμεινε προσωρινά, εκτός ορισμένων μικρής σημασίας ενεργειών, στα χαρτιά, καθώς έθετε σοβαρά νομικά ζητήματα. Το 1920 θεσμοθετήθηκε ένας δεύτερος νόμος επί υπουργίας του Γεώργιου Καφαντάρη, με τον οποίο αποκεντρώθηκε η διαδικασία της απαλλοτρίωσης, καθορίστηκαν κανονισμοί όσον αφορά την αποζημίωση στους μέχρι τότε ιδιοκτήτες και καθορίστηκε η έκταση του κλήρου ανάμεσα σε γεωργικές και επαγγελματικές οικογένειες. Στην συνέχεια, παρά την προσπάθεια της Αντιβενιζελικής Κυβέρνησης να ανακόψει την εφαρμογή της μεταρρύθμισης, η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων του 1922, καθώς και η ανάγκη εξασφάλισης της εθνικής ενότητας και της κοινωνικής ειρήνης, οδήγησαν στην επιτάχυνση των ρυθμών εφαρμογής της μεταρρύθμισης. Οι λεπτομέρειες προσδιορίστηκαν με αλληπάλληλα νομοθετικά διατάγματα των Βενιζελικών Κυβερνήσεων κατά την περίοδο 1922- 1926, με αφετηρία τους τις αποφάσεις για τις αποζημιώσεις της Επανάστασης (1922) και το διάταγμα του Φεβρουαρίου 1923 («περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών»).

Όπως αναφέρθηκε, σημαντικός παράγοντας που οδήγησε στην επίσπευση των διαδικασιών της μεταρρύθμισης ήταν η άφιξη και η ανάγκη αποκατάστασης των 1.500.000 προσφύγων, σε διάστημα περίπου 2 χρόνων, μετά την μικρασιατική καταστροφή. Μεταξύ των προσφύγων αυτών το 45% περίπου ήταν αγρότες και το 55% αστοί. Η διαδικασία αποκατάστασης προχωρούσε με αργούς ρυθμούς, καθώς το ελληνικό κράτος ήταν εξαιρετικά αδύναμο μετά τον σκληρό και δαπανηρό πόλεμο στο μικρασιατικό μέτωπο: δεν διέθετε τα απαραίτητα οικονομικά ερείσματα, ούτε τις απαραίτητες υπηρεσίες. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν για άλλη μία φορά τόσο τα δάνεια από το εξωτερικό, όσο και τα έξι δάνεια από το εσωτερικό κατά την περίοδο 1923-1928. Το επίπονο έργο ανέλαβε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (1923), μετά από την παρέμβαση της Κ.τ.Ε, που φρόντισε για την αποκατάσταση όχι μόνο των προσφύγων του μικρασιατικού πολέμου, αλλά και όσων είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα κατά τα προηγούμενα χρόνια, μετά τους Βαλκανικούς. Ο στόχος ήταν να εξασφαλίσουν οι πρόσφυγες εργασία σχετική με το επάγγελμα που ασκούσαν στην πατρίδα τους, αλλά και να εγκατασταθούν στον ίδιο τόπο όσοι προέρχονταν από τον ίδιο οικισμό. Η αποκατάσταση ήταν είτε αγροτική, είτε αστική. Η πρώτη, που είναι και αυτή μας απασχολεί, ήταν οικονομικότερη και πιο γρήγορα επιτεύξιμη, γι' αυτό και της δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση.

Φυσικά, πέρα από τους κοινωνικούς παράγοντες που οδήγησαν στην επίσπευση της διαδικασίας της απαλλοτρίωσης στα αμέσως μετά τον πόλεμο χρόνια, εξίσου σημαντικό ρόλο

διαδραμάτιζαν και οι ανάγκες της οικονομίας. Αυτή έπρεπε ταχύτατα να βασιστεί στο καθεστώς της μικροϊδιοκτησίας, έτσι ώστε να προωθηθεί, στον Ελληνικό χώρο, η αστική ανάπτυξη και η ενσωμάτωση του αγροτικού τομέα στο εθνικό-οικονομικό σύνολο. Επιπλέον, όπως επισήμανε ο ίδιος Βενιζέλος το 1920, άλλος ένας στόχος της μεταρρύθμισης ήταν να αποτραπεί η εργατο-αγροτική συμμαχία που έθετε σε κίνδυνο το κράτος δικαίου. Τελικά, με το διάταγμα του Φεβρουαρίου 1923, εξασφαλίστηκαν 130.000 οικογένειες γηγενών καλλιεργητών και 145.758 οικογένειες προσφύγων αγροτών, αφού τουλάχιστον έως το 1925 είχαν διανεμηθεί περίπου 1.200 τσιφλίκια.

Η δεύτερη θεσμική παρέμβαση του κράτους στον αγροτικό χώρο ήταν, αρχικά, η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας (1910) και, στην συνέχεια, του Υπουργείου Γεωργίας (1917), με την οποία το κράτος επιδίωκε έμμεσο έλεγχο και παρέμβαση στην αγροτική οικονομία. Μεταξύ των άλλων αρμοδιοτήτων του Υπουργείου σημαντική θέση είχε η εποπτεία των γεωργικών ερευνών και της γεωργικής εκπαίδευσης. Αυτή, μάλιστα, με την μετέπειτα ίδρυση της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών (1920) και της Γεωπονικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1927), έγινε, σε σύγκριση με το παρελθόν, πολύ πιο οργανωμένη και οδήγησε στην κατάρτιση εκατοντάδων γεωπόνων, που άρχισαν να καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα και να διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στην δημόσια ζωή. Την ίδια περίπου περίοδο το κράτος, προώθησε τη δημιουργία μιας σειράς αυτόνομων οργανισμών, που είχαν ως στόχο την αντιμετώπιση των συνεπειών της διεθνούς κρίσης, που έπληξε ιδιαίτερα τα εξαγωγίμα ελληνικά αγροτικά προϊόντα (σταφίδα, καπνός, κρασί, σύκα). Τέτοιοι ήταν ο «Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός» (1925) καθώς και το Γραφείο Προστασίας Σύκων (1930). Παράλληλα, για τα άλλα εξαγωγίμα προϊόντα (όπως για το κρασί και τον καπνό) αν και δεν ιδρύθηκαν αυτόνομοι οργανισμοί, προωθήθηκαν προστατευτικές νομοθετικές ρυθμίσεις, με στόχο την ταυτόχρονη μείωση των εισαγωγών και την ανάπτυξη της εγχώριας αγοράς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πολιτικής αυτής αποτελούν τα σιτηρά, στην εισαγωγή των οποίων επιβλήθηκαν υψηλοί δασμοί. Στα παραπάνω, αξίζει να προσθέσουμε την θεσμοθέτηση και οργάνωση της αγροτικής πίστης και συνεταιρισμών, μέσω των οποίων διευκολύνθηκε η άσκηση της αγροτικής πολιτικής στην ύπαιθρο, η αύξηση των χρηματικών και παραγωγικών εισροών και η επακόλουθη ανοδική πορεία των πιστώσεων, που, ωστόσο, όντας βραχυπρόθεσμες δεν μπορούσαν να φέρουν την αναδιάρθρωση της αγροτικής δομής.

Άλλη μία γενναία απόφαση της κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου ήταν η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος. Φυσικά, προτάσεις για την ίδρυση της ΑΤΕ είχαν γίνει και από τις προηγούμενες κυβερνήσεις. Ωστόσο, με βάση το σχέδιο σύμβασης που είχε υπογραφεί από την προηγούμενη κυβέρνηση συνασπισμού και παρά την αντίδραση της Εθνικής Τράπεζας, θεσμοθετήθηκε, το καλοκαίρι του 1929 (με υπουργό τον Γεωργία Κ. Σπυρίδη), η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, ως ενός μη κερδοσκοπικού οργανισμού. Έτσι, εκπληρώθηκε το αίτημα των αγροτών για ίδρυση μίας τράπεζας που θα κάλυπτε τις ανάγκες τους.

Μία άλλη εξίσου σημαντική θεσμική παρέμβαση του κράτους αποτελούν τα εγγειοβελτιωτικά έργα της περιόδου 1928-1935: η βελτίωση των εθνικών και επαρχιακών δρόμων, τα αποστραγγιστικά και αντιπλημμυρικά έργα (π.χ. Θεσσαλονίκης), η αποξήρανση λιμνών (π.χ. Γιαννιτσών), η κατασκευή νέας σιδηροδρομικής και οδικής γέφυρας κ.α. Όλα αυτά τα έργα, που συχνά έβρισκαν αντίθετη την αντιπολίτευση και που υλοποιήθηκαν με την παραγωγική αξιοποίηση των εξωτερικών δανείων, είχαν ως στόχο, μεταξύ άλλων, την βελτίωση της ποιότητας του εδάφους και την αύξηση της έκτασης των καλλιεργήσιμων εδαφών. Πράγματι, με την βοήθεια εταιρειών, όπως η «Foundation» και η J. Monks, κατασκευάστηκαν 1.650 χιλιόμετρα δρόμων, που διευκόλυναν σημαντικά την μεταφορά των εμπορευμάτων, εξασφαλίστηκαν 1.265.000 στρέμματα

καλλιεργήσιμης γης, ενώ ακόμη περισσότερες προστατεύτηκαν από τις πλημμύρες και τέλος καταπολεμήθηκε η ελονοσία, η μάστιγα της αγροτικής Ελλάδας.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Την ιστορική περίοδο που την εξουσία καταλάμβανε (κυρίως) το κόμμα των Φιλελεύθερων, η ελληνική οικονομία παρουσίαζε, αρχικά, άριστες προοπτικές για την ανάπτυξη της, μετά την επιτυχημένη συμμετοχή στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την σταθερότητα του εθνικού μας νομίσματος, την άνθιση της ναυτιλίας και την άφιξη στον ελληνικό χώρο εύπορων ομογενών από την Ρωσία και την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ωστόσο, η ήττα στο Μικρασιατικό μέτωπο, πέρα από την επιβάρυνση της οικονομίας, προκάλεσε και άλλα δυσεπίλυτα προβλήματα, τα οποία κλήθηκε να αντιμετωπίσει το κόμμα των Φιλελεύθερων. Από τα προηγούμενα πλεονεκτήματα, το μόνο που θύμιζε την «Παλαιά Ελλάδα» ήταν η ναυτιλιακή ανάπτυξη. Κατά τ' άλλα το ελληνικό κράτος ήρθε αντιμέτωπο με την ελονοσία, την υποαπασχόληση και την ανεργία, οδηγώντας έτσι τις βενιζελικές κυβερνήσεις σε άμεση εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων των προηγούμενων χρόνων.

Με την οριστική εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης και την παράλληλη αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων κατά την περίοδο 1923- 1938, η οικονομία βασιζόταν πλέον στην ελεύθερη, απεριόριστη, ατομική μικροϊδιοκτησία. Αυτό, οδήγησε στην ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής, η οποία ανέκαμψε, το 1923, όταν η αξία της αυξήθηκε κατά 70%. Έτσι, οι νέες συνθήκες φαινόταν να ωφελούν, τόσο το ίδιο το κράτος, που επιδίωκε τις μικρές οικογενειακές ιδιοκτησίες, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα θεμέλια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όσο και τους γηγενείς και ξένους πολίτες, που επιζητούσαν την αποκατάστασή τους. Φυσικά, η μεταρρύθμιση δεν αποσκοπούσε μόνο στην εξασφάλιση της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και την αποσόβηση των κοινωνικών συγκρούσεων, που ήταν ήδη έντονες (βλέπε Κιελέρ), ενώ υπολογιζόταν ότι θα έφταναν στο απόγειό τους με την άφιξη των προσφύγων. Πράγματι, παράλληλα με την υιοθέτηση ενός συστήματος παρεμβατισμού, η επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας, αν και φυσικά, δεν εξάλειψε εντελώς τις εντάσεις, καθώς ανισότητες εξακολουθούσαν να υπάρχουν, τις άμβλυσε σημαντικά.

Επιπλέον, η αγροτική πολιτική που ακολούθησε το κόμμα των Φιλελεύθερων, συσχετίζεται από πολλούς μελετητές με την ανέλιξη της μεσαίας, αστικής τάξης- την οποία, εξάλλου, ευνοούσε η πολιτική των Φιλελεύθερων γενικά- και την αστικοποίηση. Πρόκειται για δύο φαινόμενα, που θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι άμεσα αλληλοεξαρτώμενα από ένα τρίτο: την σχετική ανάπτυξη της βιομηχανίας, που προωθήθηκε ως ένα βαθμό από την ίδια την αγροτική μεταρρύθμιση. Αναλυτικότερα, η μεσαία τάξη στρέφεται πλέον στην εμπορευματοποιημένη καλλιέργεια, για να εξασφαλίσει την επιβίωση της, μέσω των αυξημένων συναλλαγμάτων που αυτή προσέφερε. Η καλλιέργεια αυτή, όμως, που αντικατέστησε το παλαιό σύστημα των τσιφλικιών, αποτέλεσε και την βάση της ανερχόμενης βιομηχανίας, η οποία, καθώς δυσκολευόταν να ανταπεξέλθει στον εξωτερικό ανταγωνισμό, «εκμεταλλεύτηκε» το μειωμένο κόστος του οικογενειακού προϊόντος. Όλα αυτά, λοιπόν, σε συνδυασμό με τα νέα εργατικά χέρια των προσφύγων, επέτρεψαν την μερική ανάπτυξη της βιομηχανίας και την μερική ανάδειξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η βιομηχανική παραγωγή έφτασε το 1929 τα 7,1 δις, καθώς ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, βασιζόταν στην καλλιέργεια της γης για τον εφοδιασμό της με άπλετες και φθηνές πρώτες ύλες. Ειδικά στην διάρκεια της διεθνούς οικονομικής κρίσης με αφετηρία την Νέα Υόρκη (1929), η βιομηχανία στηρίχθηκε στην εγχώρια παραγωγή, οδήγησε στην ανάπτυξη της εγχώριας αγοράς και, σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών, οδήγησε την

Ελλάδα σε ταχύτατη ανάπτυξη. Φυσικά, στην ανάπτυξη αυτή καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν τα παραγωγικά και δημόσια έργα, που ενίσχυσαν την παράγωγη και το εισόδημα των αγροτών και μείωσαν την ανεργία, ιδιαίτερα όσον αφορά τις Βόρειες περιοχές της χώρας.

Δεν μπορούμε, ωστόσο, να ισχυριστούμε ότι, όπως και κάθε άλλη πολιτική ενέργεια οποιασδήποτε κυβερνήσεως, η αγροτική μεταρρύθμιση και όλες οι υπόλοιπες ενέργειες του κόμματος των Φιλελεύθερων γύρω από το αγροτικό ζήτημα, είχαν μόνο θετικές επιπτώσεις. Η κριτική που ασκείται στην εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης αφορά κυρίως τον βραχυπρόθεσμο, προσωρινό χαρακτήρα που φαινόταν να έχει, ο οποίος δεν ανταποκρινόταν τόσο στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, όσο στα δυτικά πρότυπα, αποτυγχάνοντας έτσι να φέρει τη κοινωνική γαλήνη και την σταθερή οικονομική ανάπτυξη στην χώρα.

Εξάλλου, αν και η αγροτική μεταρρύθμιση κατάφερε να κατευνάσει ως ένα βαθμό τα πνεύματα, το αγροτικό πρόβλημα δεν εξαφανίστηκε. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια εφαρμογής της μεταρρύθμισης, οι όροι εξακολουθούσαν να είναι ευνοϊκοί για τους μεγαλογαιοκτήμονες και περιοριστικοί για τους επερχόμενους μικροϊδιοκτήτες, οι οποίοι έρχονταν αντιμέτωποι με υψηλότερους φόρους και βρέθηκαν σύντομα με χαμηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα, χρεωμένοι τόσο στα δημόσια ταμεία, όσο και στις τράπεζες. Και στα επόμενα χρόνια, όμως, τα χρέη των αγροτών αφορούσαν το 70% του συνόλου τους. Παράλληλα, αυτοί αν και συνέβαλαν με τα προϊόντα τους στην ενίσχυση της βιομηχανίας, δεν κατάφεραν να προχωρήσουν σε επενδύσεις και να ενταχθούν πλήρως στο νέο καπιταλιστικό σύστημα, δεδομένου ότι αποτελούσαν συχνά αντικείμενο εκμετάλλευσης των εμπόρων. Η κατάσταση αυτή, άλλωστε, ήταν και ένας από τους λόγους που οδήγησαν στην ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας. Επιπλέον, ακόμα και στα αστικά κέντρα, όπου η βιομηχανία (και φυσικά η βιοτεχνία) σταδιακά αναπτυσσόταν, οι συνθήκες εργασίας ήταν άθλιες, ενώ οι κοινωνικές συγκρούσεις και οι απεργίες πολλές.

Την ίδια εποχή, παρατηρούνται σημαντικά ελλείμματα όσον αφορά το εξωτερικό εμπόριο, σύναψη νέων δανείων απαραίτητων για την αγορά ή αναβάθμιση των εξοπλισμών, περιορισμός της ναυτιλιακής δραστηριότητας, παρακμή της κτηνοτροφίας, η οποία επηρέασε, τελικά και την ίδια την γεωργία, που στερούνταν βασικών λιπασμάτων, αλλά και την βιομηχανία και βιοτεχνία της υφαντουργίας και της βυρσοδεψίας.

4. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΥ

Καταληκτικά, διαπιστώνουμε ότι η μεγάλη Αγροτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου, καθώς και οι υπόλοιπες ενέργειες του κόμματός του γύρω από το αγροτικό ζήτημα ήταν σημαντικές και ριζοσπαστικές, δεν κατόρθωσαν, όμως, όπως και ήταν φυσικό, να φέρουν την πλήρη οικονομική ανάπτυξη, η οποία εξελισσόταν με αργούς ρυθμούς, ούτε την εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τα χρόνια που εκτυλίσσονταν τα γεγονότα αυτά εκφράστηκαν δισταγμοί από μέρους της εκτελεστικής, της δικαστικής και της νομοθετικής εξουσίας· δισταγμοί, οι οποίοι εκφράζονται έως σήμερα από τους ιστορικούς αναλυτές και αφορούν κυρίως τον ευκαιριακό χαρακτήρα της εφαρμογής της μεταρρύθμισης.

Εξάλλου, είναι αδιαμφισβήτητο, ότι η ελληνική κοινωνία και οικονομία, που βάδιζε στα βήματα του Ανατολικού κόσμου, ήταν δύσκολο να προσαρμοστεί εύκολα στα δυτικά πρότυπα που επέβαλλε η Αγροτική Μεταρρύθμιση. Ας μην ξεχνάμε ότι για πολλά χρόνια στον ελληνικό χώρο κυριαρχούσε η αρχή του απαραβίαστου της ατομικής ιδιοκτησίας και επομένως, όταν ήρθε η ώρα αυτή να ανατραπεί προκλήθηκαν οι αναμενόμενες αντιδράσεις από τους φορείς των συντηρητικών

ιδεών. Για αυτό τον λόγο αρκετοί ιστορικοί, όπως ο κ. Κώστας Κωστής, συνδέουν την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης με περιορισμό του αγροτικού προϊόντος και της επιρροής της αγροτικής παραγωγής.

Παρόλ' αυτά, δεν μπορεί κανείς να αμφισβητήσει, ότι με μία σειρά πλεονεκτημάτων, όπως η αύξηση των καλλιεργήσιμων εδαφών, η ομαλή διακίνηση των πιστώσεων μέσω της Αγροτικής Τράπεζας, η ανάκαμψη της καλλιέργειας δημητριακών μετά το 1933 κ.ο.κ., οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις επέτρεψαν στην Ελλάδα να ανακάμψει και να ακολουθήσει μία θετική οικονομική πορεία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την μεγάλη διεθνή κρίση. Το αποδεικνύει, άλλωστε και το γεγονός ότι έκτοτε, όλες οι υπόλοιπες κυβερνήσεις, ακολούθησαν κατά κύριο λόγο τον δρόμο που υπέδειξαν οι μεγάλες, ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου.

Δανάη Μήτσιου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ- ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ: «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ» ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2006-2007- Β` ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
2. http://www.venizelosfoundation.gr/images/content/content/venizelos_gymnasium.pdf
3. Κεφάλαιο 7: Η περίοδος της Ανόρθωσης και του Μεσοπολέμου, 1909-1940 : Ο Αγροτικός Τομέας
4. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ- ΝΕΩΤΕΡΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΑΠΟ 1913-1941- ΤΟΜΟΣ ΙΕ